

THE CULTURAL AND LINGUISTIC HISTORY OF B.P. HASDEU'S ETYMOLOGICUM MAGNUM ROMANIAE- EMR (1887-1898)

Petronela Savin

Assist. Prof., PhD, "V. Alecsandri" University of Bacău

Abstract: Our paper aims to achieve a study on elements of cultural and linguistic history of one of the most important lexicographic Romanian work, Etymologicum Magnum Romaniae(1886-1895), written by B.P. Hasdeu. To analyse this linguistic and cultural work, we intend to combine a historical dimension, a contribution of sociolinguistics and the approach of metalexigraphy. The historical dimension allows us to understand the circumstances that determine and explain the development of the Romanian lexicography in the nineteenth century and their role in the cultural context. In a sociolinguistic way, we will study the process of writing this lexicographical work: production, reception and its impact on the social level. The metalexigraphical approach subsumes the linguistic component to a process which reveals the book's cultural destiny.

Keywords: metalexigraphy, cultural history, Etymologicum Magnum Romaniae, B.P. Hasdeu

Etimologicum Magnum Romaniae (1886-1895), de B.P. Hasdeu, este o lucrare lexicografică cu un destin controversat. Considerată excepțională, mai ales de publicul larg, apreciată și amendată de lingviști, dar utilizată fără rezerve în toate dicționarele academice, *Etimologicul* capătă, după mai mult de un secol, în lumina câștigurilor din lingvistica actuală, statutul de reflectare practică a unei concepții lingvistice coerente.

Biografia acestei lucrări este legată direct de contextul cultural de la mijlocul secolului al XIX-lea, care transformase în ideal național dezideratul de a realiza o gramatică, o ortografie unică, un dicționar explicativ. Una dintre primele sarcini ale

Societății Academice Române, înființată în 1866, a constituit-o alcătuirea unui mare dicționar al limbii naționale¹.

Primul dicționar academic al limbii române a fost încredințat lui A.T. Laurian și I.C. Massim², dicționar care, cu toate meritele sale parțiale, a constituit în general o nereușită din cauza orientării sale latiniste. În aceste condiții Academia îl desemnează pentru această sarcină, în 1884, pe B.P. Hasdeu, singurul lingvist de mare prestigiu, cu autoritate atât în lingvistica națională, cât și în cea europeană. Astfel, Hasdeu proiectează o operă lexicografică monumentală, *Etimologicum Magnum Romaniae*, cu subtitlul *Dicționarul limbei istorice și poporane a românilor*. Din această operă Hasdeu publică trei volume între 1886 și 1895, cuprinzând numai litera A și începutul literei B, până la cuvântul *bărbat*. Ultimul volum, al IV-lea, publicat în 1898, nu trebuie considerat ca parte integrantă a dicționarului, căci conține numai introducerea, un întins studiu de istorie, intitulat *Negru Vodă. Un secol și jumătate din începuturile statului Țării Românești (1230-1380)*. Planul prea vast al lucrării precum și ritmul redactării, încetinit mult după dureroasa pierdere a fiicei³, au determinat Academia în 1897 să întrerupă lucrarea în forma proiectată de Hasdeu.

În condițiile întreruperii dicționarului la litera B, utilitatea sa lexicografică s-a redus considerabil, și totuși, după mai mult de un secol, valoarea științifică acestei opere nu poate fi tăgăduită.

Mircea Seche, scuturându-se de povara elogiilor fără acoperire, înregistrează din punct de vedere lexicografic atât reușitele, cât și lipsurile dicționarului⁴. Dintre câștigurile lucrării lui Hasdeu sunt prezentate: bogăția excepțională a elementului vechi, popular și regional, lista de cuvinte integral reală extrasă dintr-o imensă cantitate de izvoare, volumul cuvenit acordat termenilor din fondul principal lexical, adoptarea ortografiei fonetice, acuratețea înregistrării statutului cuvântului în limba literară cu localizarea cu mare precizie a cuvintelor regionale și identificarea exactă a primelor atestări ale cuvintelor, oferirea unui procent remarcabil de etimologii valabile.

¹ În primul statut al societății, misiunea era formulată astfel: „Secțiunea literară se ocupă cu diversele chestiuni filologice, destinate a cultiva, a curăți, a regula, a înavuți și a perfecționa limba română; organizează misiuni lexicografice pentru compunerea unui Dicționar român, cât se poate mai complet și mai rațional, așa încât să poată fi dreptariul limbei”, apud Mircea Seche, *Schiță de istorie a lexicografiei românești*, vol. I, București, Editura Științifică, 1966, p. 133.

² Este vorba despre *Dicționarul limbii române (1876-1877)*, în două volume cu o continuare-glosar în al treilea volum.

³ Iulia Hasdeu s-a stins la nici 18 ani, în 1888, lasând neîmplinit un viitor care se profila de mare succes.

⁴ Mircea Seche, *Schiță de istorie a lexicografiei române*, vol II, 1969, Editura Științifică, p. 9-34.

Dintre lipsuri, în afară de cea mai evidentă, anume aceea de a fi rămas abia început, sunt înregistrate: lista de cuvinte săracă generată de ignorarea aportului neologic, acordarea unui spațiu inegal cuvintelor acceptate, depășirea profilului unui dicționar explicativ prin introducerea în articole separate a numelor proprii, a elementelor derivate (prefixe, sufixe, a elementelor de compunere), marcarea prin articol separat a valorilor morfologice și chiar a sensurilor aceluiși cuvânt, înregistrate ca omonime, importanța redusă acordată explicației lingvistice a cuvintelor, agravată de tendința de a simplifica filiația semantică în cazul cuvintelor polisemantice, așezarea unităților frazeologice la sfârșitul tuturor sensurilor cuvintelor polisemantice, sacrificându-se astfel profilul istoric al dicționarului. Însă lacuna fundamentală de organizare pe care o înregistrează Mircea Seche este aceea că „faptele de limbă sunt sufocate de datele extralingvistice”⁵.

Pornind de la această lacună de bază pe care o înregistrează Mircea Seche am vrea să dezvoltăm argumentația într-o direcție care recuperează viziunea hasdeiană asupra studiului limbii și rolului dicționarilor. Abundența de fapte extralingvistice și în aceeași măsură ponderea mare a citatelor din dicționar fac parte dintr-o concepție științifică asumată de autor. Această trăsătură a *Etimologicului*, reclamată de lexicografi ca fiind imagine a caracterului prolix al dicționarului, este trăsătura care atrage cel mai mult publicul specializat și nespecializat, care găsește în dicționar un univers de cuvinte și lucruri.

În *Introducere* la tomul al II-lea, citită înaintea Academiei Române în ședința din 13 martie 1887, intitulată sugestiv *Dicționare și dicționare*, B.P. Hasdeu își motivează alegerea pentru tipul de demers asumat astfel:

„[...] dicționarele cele mari se mulțumesc cu arătarea sensului imediat vechi sau nou al unui cuvânt prin întrebuițarea-i curat literară într-o construcțiune sintactică. Dar și până această citare a texturilor este generalmente prea trunchiată, uitându-se adesea că înțelesul cel intenționat al cuvântului nu se lămurește fără un lung pasagiu reproduș în extenso. Littré cel dintâi a știut să citeze și tocmai de aceea cel dintâi el a reușit să indice într-o mulțime de cazuri nu numai sensurile, dar până și nuanțele cele mai fine ale fiecărui sens în parte. Grație citațiunilor bine alese, bine cumpănite și bine clasificate, grație totodată unei pătrunzătoare și interesante sinonimice, opera lexicografului francez nu este numai un registru de consultat, ci până la un punct o carte de lectură; pe când

⁵ *Ibidem*, p. 18.

publicațiunea englezului Murray⁶ se aseamănă mai mult cu o diagramă; pe una o poți primi ca pe un tovarăș cu care vorbești fără să ți se urască și – după zicătoarea română – vorba vorbă aduce; cealaltă este un fel de schelet, un specimen anatomic, o hârcă cu oscioare numerotate într-un mod foarte simetric, pe care trebui s-o studiezi câteodată, dar cu care unei firi nervoase nu-i prea vine la socoteală a rămâne singură-n odaie”⁷.

Diferența între dicționarul-„registru de consultat” și dicționarul-„carte de lectură pentru toți fiii națiunii”, despre care Hasdeu spunea că „ar putea și-n școală să înlocuiască acele compilațiuni insipide, mai toate indigeste, prin cari un spirit fraged încă se dezgustă de citire”⁸, ar părea că a stat la baza concepției *Etimologicului*. De amintit este și una dintre trăsăturile fundamentale ale operei lui Hasdeu, surprinsă exact de Ovid Densusianu, care afirma că:

„Cu felul cum știa el să prezinte lucrurile a contribuit în oarecare măsură la popularizarea acestei științe în cercuri unde nu se prea știa ce putea fi ea. Hasdeu avea cetitori în afară de cercul de specialiștilor; cu darul lui de fi atrăgător a ajuns să intereseze pentru filologie și pe unii profani”⁹.

Prin urmare, marile scăderi din punct de vedere lexicografic, abundența de informație extralingvistică și bogăția de citări precum și caracterul relativ liber al organizării materialului au reprezentat atât pentru publicul larg, cât și pentru specialiști tot atâtea căi de receptare a fenomenului lingvistic și cultural.

După cum observaeditorul Grigore Brâncuș, *Etimologicul* nu este un dicționar în sensul obișnuit al cuvântului, el își propune să fie un dicționar explicativ și etimologic, un repertoriu repertoriu complet de foneme, elemente derivative și forme gramaticale, studiate sincron și diacronic, și o vastă colecție de folclor și material etnografic întocmită sub pretextul tematic al cuvintelor-titlu. La acestea se adaugă, în puterea aceluiași pretext, studii teoretice de istorie, literatură populară și etnografie¹⁰.

⁶ Este vorba despre lucrarea *A new English dictionary on historical principles pe care James Murray a publicat-o între 1884 și 1923*.

⁷ B.P. Hasdeu, *Etimologicum Magnum Romaniae. Dicționarul limbei istorice și populare a românilor*, vol. II, ediție îngrijită și studiu introductiv de Grigore Brâncuș, București, Editura Minerva, 1976, p. 14.

⁸ *Ibidem*, p. 15.

⁹ Ovid Densusianu, *Opere. I Lingvistică. Scrieri lingvistice*, ediție îngrijită de B. Cazacu, V. Rusu și I. Șerb, cu o prefață de B. Cazacu, București, Editura pentru Literatură, 1968, p. 696.

¹⁰ Grigore Brâncuș, *Introducere la Etimologicum Magnum Romaniae. Dicționarul limbei istorice și populare a românilor*, vol. I, 1972, p. 7.

O astfel de lucrare, așezată pe principii atât de largi, nu trebuie judecată doar după criteriul strict lexicografic, în condițiile în care, cu bună știință, autorul a depășit cadrele stricte ale lexicografiei.

Criteriul după care ne propunem aici să o judecăm este cel al receptării. Din acest punct de vedere, admirația fără margini cu care acest dicționar a fost întâmpinat credem că a avut ca fundament mai ales aceste două trăsături, considerate lacune din punct de vedere lexicografic, abundența citărilor și a informațiilor extralingvistice. Un cititor interesat asistă nu numai la rezultate ale reflecției, ci la însuși procesul construcției sensului care se naște din exemplificare și contextualizare. Demonstrația, amestec de metodă severă și imaginație aprinsă, de erudiție și de stil, deseori cucerește, însă, în aceeași măsură incită¹¹. Cantitatea enormă de citate vechi sau noi, netrunchiate, așa cum i-ar fi impus un dicționar obișnuit, referințele la științele contingente cu lingvistica, prin raportul dintre noțiune și cuvânt, istoria, arheologia, literatura, psihologia, artele, dreptul, economia politică, istoria religiilor și a miturilor, științele naturii, geografia fac din *Etimologicum* „o carte de lectură”, și, în aceeași măsură, „o carte de reflecție”.

Acest atribut din urmă al dicționarului, darul de a genera reflecție, derivă mai ales din componenta etimologică a acestuia, căreia Hasdeu îi acorda un spațiu extins, justificat tocmai de sensul foarte larg pe care îl atribuia etimologiei. În studiul introductiv la primul volum al dicționarului *Ce este etimologia?*, Hasdeu explica că înțelege prin etimologie proveniența oricărui fapt de limbă, „mai pe scurt, derivațiunea sintactică, ca și cea fonetică, ca cea ideologică, ca și cea morfologică, toate sunt deopotrivă etimologie”¹². Indoeuropenist și neogramatic, Hasdeu considera că sfera conceptului de etimologie trebuie lărgită prin includerea reconstrucției lingvistice la toate sectoarele limbii, pentru a găsi pentru fiecare fenomen câte un prototip comun. Rezultatele reconstrucției lingvistice sunt, după opinia lui B.P. Hasdeu, aproximative. Cu cât acestea se bazează pe o cantitate mai mare de fapte comparabile, cu atât probabilitatea de a fi adevărate este mai mare. Prin acest principiu teoretic se justifică stăruința de a oferi o mare cantitate de fapte lingvistice, reflectate la nivelul citărilor. De asemenea, în slujba componentei etimologice, este utilizată deseori o mare cantitate de fapte extralingvistice.

¹¹ Pentru informații relevante cu privire la metoda și stilul dicționarului, vezi Paul Cornea, „Etymologicum Magnum Romaniae – biografia și fizionomia unei opere remarcabile”, Introducere la Hasdeu, B.P., *Etimologicum Magnum Romaniae*, vol. I., București, Editura Minerva, 1970, p. XXVI.

¹² B.P. Hasdeu, *Etimologicum Magnum Romaniae. Dicționarul limbii istorice și populare a românilor*, ediție îngrijită și studiu introductiv de Grigore Brâncuș, București, Editura Minerva, vol. I, 1972, p. 14.

Cicerone Poghirc remarca cu precizie faptul că Hasdeu vedea în etimologie nu o simplă tehnică lingvistică, ci un demers complex în care „alături de izvoarele filologice propriu-zise, sunt folosite adeseori izvoare istorice, geografice, climatologice, chimice, biologice etc., preconizând în bună măsură metoda « Worter und Sachen »”¹³, aplicată în acea vreme de Hugo Schuchardt, iar ceva mai târziu de R. Meringer și G. Baist. Metoda constă în folosirea datelor extralingvistice pentru explicarea faptelor de limbă. Etimologia era în acest fel pentru Hasdeu o adevărată istorie a cuvântului, paralelă cu istoria realității denumite, o istorie prin care sunt asumate integrator toate cunoașterile despre limbă și lume¹⁴. În cazul multor termeni, se ține seama de particularitățile „lucrurilor” pentru explicarea etimologiei și, de asemenea, pentru motivarea utilizării figurate a cuvintelor. Atenției deosebite acordate „lucrului” i se poate datora și procedul disocierii în articole de sine stătătoare a sensurilor mai îndepărtate, legate de domenii mai speciale¹⁵.

Așadar, „erorile” grave despre care vorbesc specialiștii lexicografi, abundența citatelor și cantitatea mare de informație extralingvistică, toate așezate într-o formă relativ liberă, reprezintă după părerea noastră aspecte pozitive, reflexe ale unui tip de demers științific asumat, care atrage la lectură și astăzi atât pe intelectualul rafinat, cât și pe cel în formare. Dar dincolo de principiile științifice, *Etimologicum Magnum Romaniae* este rodul cărturarului de tip renescentist, care a redat vie prin cuvinte întreaga istorie a culturii și civilizației poporului român. Opera sa rămâne de referință nu numai prin bogăția materialului lexical, folcloric și etnografic, ci și prin forța de a incita spiritul creator prin latura pasionantă a științei, transformată în spectacol de erudiție cu valențe literare.

¹³Cicerone Poghirc, *B.P. Hasdeu. Lingvist și filolog*, București, Editura Științifică, 1968, p. 145.

¹⁴Am putea pune în directă relație viziunea hasdeiană despre etimologie cu concepția lui Eugeniu Coșeriu despre demersul lingvistic propriu istoriei: „La soluționarea unei probleme istorice va contribui, după caz, lingvistica funcțională și dialectologia, sociolingvistica și etnolingvistica, stilistica limbii și sociologia limbajului etc., fiecare din punctul său de vedere; dar cel mai adesea vor contribui, de fapt, mai multe din aceste discipline împreună, fiindcă un fapt lingvistic rareori prezintă numai una dintre dimensiunile ce-i corespund. Și aceasta nu din cauză că istoria lingvistică ar fi o știință «hibridă» sau eterogenă, ci pentru că este știința lingvistică integrală, întrucât toate aspectele faptelor lingvistice și toate relațiile în care acestea se întâlnesc și pe care le determină se varsă în istorie” [vezi Coșeriu, Eugen, *Lingvistica din perspectivă spațială și antropologică. Trei studii*, cu o prefață de Silviu Berejan și un punct de vedere editorial de Stelian Dumistrăcel, Chișinău, Editura Știința, 1994, p. 148-149].

¹⁵ Despre propunerea pe care Hasdeu a făcut-o cu privire la întemeierea unei științe lingvistice, *noematologia*, anticipând, *skeologia*, definită de Eugeniu Coșeriu ca disciplină care are ca obiect determinarea contribuției «cunoașterii lucrurilor» la vorbire, vezi Cristinel Munteanu *Noematologia lui B.P. Hasdeu: o anticipare a skeologiei lui E. Coșeriu*, „Philologica Jassyensia”, An IX, Nr. 2 (18), 2013, p. 85–94 și Cristinel Munteanu, *Studiu introductiv: B.P. Hasdeu – primul nostru teoretician al limbajului*, în B.P. Hasdeu, *Studii de știința limbii*, prologul editorului, studiu introductiv și note de Cristinel Munteanu, Institutul European, 2013, p. 29-113.

Bibliografie

Coșeriu, Eugen, *Lingvistica din perspectivă spațială și antropologică. Trei studii*, cu o prefață de Silviu Berejan și un punct de vedere editorial de Stelian Dumistrăcel, Chișinău, Editura Știința, 1994

Densusianu, Ovid, *Opere. I Lingvistică. Scrieri lingvistice*, ediție îngrijită de B. Cazacu, V. Rusu și I. Șerb, cu o prefață de B. Cazacu, București, Editura pentru Literatură, 1968

Hasdeu, B. P., *Etymologicum Magnum Romaniae. Dicționarul limbei istorice și poporane a românilor*, I-III, ediție îngrijită și studiu introductiv de Grigore Brâncuș, București, Editura Minerva, 1972-1976 (ed. I, vol. I: 1885 [1887], vol. II: 1889, vol. III: 1893 [1895])

Hasdeu, B. P., *Etymologicum Magnum Romaniae. Dicționarul limbei istorice și poporane a românilor* (pagini alese), vol. I și II, ediție îngrijită de Andrei Rusu, studiu introductiv de Paul Cornea, Editura Minerva, 1970

Munteanu, Cristinel, *Noematologia lui B.P. Hasdeu: o anticipare a skeologiei lui E. Coșeriu*, „Philologica Jassyensia”, an IX, nr. 2 (18), 2013, p. 85–94

Munteanu, Cristinel, *Studiu introductiv: B.P. Hasdeu – primul nostru teoretician al limbajului*, în B.P. Hasdeu, *Studii de știința limbii*, prologul editorului, studiu introductiv și note de Cristinel Munteanu, Institutul European, 2013, p. 29-113

Poghirc, Cicerone, *B.P. Hasdeu. Lingvist și filolog*, București, Editura Științifică, 1968

Seche, Mircea *Schiță de istorie a lexicografiei românești*, vol. I-II, București, Editura Științifică, 1966-1969.